

MUHASSİL

ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması", *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Ankara 1985, s. 261-268; a.m.f., *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 15, 22, 191-192, 208-218, 340-341, 351; a.m.f., "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", *TCTA*, I, 212-213; Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Ankara 1989, s. 126-127; Hasan Moğol, *Şer'iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Antalya* (doktora tezi, 1990), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Şenol Çelik, *Osmanlı Taşra Teşkilatında İçel Sancağı: 1500-1584* (doktora tezi, 1994), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 99, 108; Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, İstanbul 1996, s. 27-30; Ayla Efe, *Muhassıllık Teşkilâtı* (doktora tezi, 2002), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Fehmi Aksu, "Yıllanli Oğullarına Dair Vesikalar", *Ün*, sy. 54-55, Isparta 1938, s. 758-766; Halil İnalıcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *TTK Belleten*, XXVIII/112 (1964), s. 623-648; Pakalın, II, 569-570.

YÜCEL ÖZKAYA – ALİ AKYILDIZ

MUHASSİL

(محصل)

Osmanlılar'da
XV ve XVI. yüzyıllarda
medrese öğrencileri için kullanılan
bir tabir.

Arapça tahsil masdarından türeyen ve "meydana getiren, hâsil eden" anlamını taşıyan muhassıl kelimesi, devlete ait gelirleri toplayan görevliler ya da merkezden taşraya gönderilen idarecilerin (XIX. yüzyıl) unvanıdır. Ancak Osmanlı tahrir defterlerinde terimin ilmiye teşkilâtı içinde bir başka kesimi ifade etmek üzere de kullanıldığı görülür. Bu ikincisinde tahsil edilenin ilim olduğu anlaşılmaktadır. Muhassılın bu mânayı ne zaman kazandığı kesin olarak tesbit edilememekle birlikte XVI. yüzyılın başlarına ait defterlerde terime rastlanması (BA, TD, nr. 47, s. 185, 186, 189, 197, 208 vd.) en azından XV. yüzyılın son çeyreğinden itibaren bu anlama geldiğine işaret eder. Tahrir defterlerine dayalı olarak XV-XVI. yüzyıl Osmanlı şehir ve bölge tarihiyle ilgili yapılan bazı çalışmalarda bu tabir kelimenin "vergi tahsildarı" mânasından hareketle ele alınmakta ve buna göre yorumlanmaktadır. Halbuki tahrir defterlerinde bu statüdeki şahıslar için düşülen şerhler tabirin farklı bir anlama geldiğini ortaya koymaktadır. İçel sancağına ait 1555 tarihli mufassal bir tahrir defterinde muhassıl olarak kaydedilen şahısların isimleri yanında, "Tahsilden feragat ederlerse raiyyet resmi adına" (BA, TD, nr. 272, s. 21); "Şügliden feragat ederse resm-i raiy-

yet talep oluna" (BA, TD, nr. 272, s. 183); "Tahsilden feragat ederse raiyyet ola" (BA, TD, nr. 272, s. 419); "Şügliden feragat ederse resm vere" (BA, TD, nr. 272, s. 424) gibi açıklayıcı bilgiler bulunmaktadır. Bunun yanında 936'da (1530) Gelibolu şehrinde oturan yirmi bir muhassıldan birinin isminin yanına düşülen "muhassıl-ı ilm" ibaresi de (BA, TD, nr. 434, vr. 12^a) durumu açıklığa kavuşturmaktadır.

Defterlerde oldukça fazla sayıda muhassıla rastlanması, bir şehirde veya bölgede bu kadar çok vergi tahsildarının bulunamayacağını düşündürmektedir. Nitekim 1530'lu yılların başlarına ait Anadolu Vilâyeti Muhasebe İcmal Defteri'ndeki kayıtlara göre Kütahya sancağında 433, Menteşe'de 284, Kocaeli'de 183, Bolu'da 363 ve Karesi sancağında 101 muhassıl mevcuttur. Yine XVI. yüzyıl boyunca birbirine yakın tarihlerde bazı şehir merkezlerinde tesbit edilen muhassıl sayısı, bunların vergi tahsildarı olarak kabul edilmesine ihtimal verilemeyecek kadar yüksektir. Söz konusu dönemde nüfusu yaklaşık 2950 olan Muğla'da on üç, 2000 civarında nüfusa sahip Milas'ta sekiz, nüfusu 750-800 olan Peçin şehrinde iki, nüfusu ancak 2200'ü bulan Eskişehir'de yirmi bir ve 7700 nüfuslu Gelibolu'da yirmi bir adet vergi tahsildarının bulunması mümkün görünmemektedir. 1572'de Eskişehir'in sekiz mahallesinde kayıtlı yirmi bir muhassılın dokuzu medresenin bulunduğu (Çoban) Mustafa Paşa mahallesinde oturmaktaydı. Göçebe cemaatleri arasında (BA, TD, nr. 47, s. 180, 181; nr. 61, s. 22) ve köy sakinleri içinde de bu statüde şahıslar mevcuttu.

Osmanlı yaya-müsellem tahririne alt defterlerde de muhassıl tabirine rastlanır. 972 (1565) tarihli bir yaya defterinde (BA, TD, nr. 360) yamaklar arasında kırk iki adet muhassıl kaydedilmiş, 986 (1578) tarihli bir başkasında da (BA, TD, nr. 573) yirmi üç yaya / piyade yamağının muhassıl olduğuna dair şerh düşülmüştür. Bunların diğer piyade yamakları gibi sefere katılmadıkları, ancak feragat ederlerse sefere gitmekle yükümlü tutulacakları belirtilmiştir (BA, TD, nr. 360, s. 126-127; nr. 573, s. 91). Burada kastedilen feragat muhtemelen tahsilden vazgeçmedir. Bir piyade yamağının isminin altına "muhassıl ve duacı" ibaresinin kaydedilmesi de (BA, TD, nr. 573, s. 104) muhassılın ilmiye mesleğiyle ilişkisini ortaya koymaktadır. Ayrıca muhassıl olarak kaydedilen iki piyade yamağının on iki-on üç yaşında ol-

duğuna dair kayıtlar (BA, TD, nr. 573, s. 71, 190-192) muhassılların yaşlarının tayininde önemli bir ipucudur. Muhassıllara ait kayıtların çoğunun mücerret (genç bekâr erkek) statüsündeki şahıslar arasında bulunması (BA, TD, nr. 61, s. 159, 162) bunların ortalama on beş-yirmi yaşlarında, yani öğrenim çağında olduğunu göstermektedir.

Defterlerde muhassılların ilim tahsiliyle uğraşan kişiler olduğuna dair başka işaretlere de rastlanır. Bazı muhassılların yakın akrabaları içinde kadı, nâib, müderris, dânişmend, mülâzım, muallim, kâtip, vakıf nâzırı, vâiz ve nâsîh, imam, hatip, müezzîn, hâfız, şeyh, derviş vb. kimselerin bulunması dikkat çekicidir (BA, TD, nr. 61, s. 162; nr. 338, s. 65; nr. 573, s. 104). Ayrıca defterlerden takip edilebilen kayıtlarda bir tarihte muhassıl olarak yazılan şahıslardan bir kısmının daha sonra kadı, nâib, müderris ve mütevellî diye zikredildiği görülmektedir (BA, TD, nr. 337, vr. 56^a; nr. 360, s. 151; nr. 573, s. 80).

Eskişehir'de bir cami hakkında bilgi veren bir vakf defterinde (TK.KKA, TD, nr. 541, vr. 20^b) muhassıllara Kur'an kıraat etmeleri karşılığında bir değirmene ait gelirin bağışlandığının kaydedilmesi, yine Adana'daki bir medrese ile ilgili kayıttaki medresenin yanındaki imarethânenin medresede kalan muhassıllara yemek verilmesinin şart koşulması (BA, TD, nr. 969, s. 854) ve iki kanunnâme metninde medrese eğitimini bitirip görev almak için mülâzemet gelenlerden "muhassılın" diye bahsedilmesi (*Kânunnâme-i Ehl-i İlm*, nr. 1935, vr. 94^b-95^b; *Kânunnâme-i Sultan Süleyman Han*, vr. 122^b-123^b), XV ve XVI. yüzyıllarda tahrir defterlerinde muhassıl diye kaydedilen kişilerin çoğunun medrese öğrencisi olduğunu ortaya koymaktadır. XVII. yüzyılda klasik tahrir sisteminin vazgeçilmesiyle birlikte bu tür kayıtlar da ortadan kalkmış olmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, TD, nr. 47, s. 180, 181, 185, 186, 189, 197, 208 vd.; nr. 61, s. 22, 159, 162; nr. 166; nr. 272, s. 21, 183, 419, 424; nr. 337, vr. 56^a; nr. 338, s. 65; nr. 360, s. 126-127, 151; nr. 434, vr. 12^a; nr. 573, s. 71, 80, 91, 104, 190-192; nr. 969, s. 854; TK.KKA, TD, nr. 110; nr. 145, 541, vr. 20^b; nr. 569; *Kânunnâme-i Ehl-i İlm*, TSMK, Revan Köşkü, nr. 1935, vr. 94^b-95^b; *Kânunnâme-i Sultan Süleyman Han*, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1970, vr. 122^b-123^b; Bahaeddin Yediylidiz, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi: 1455-1613*, Ankara 1985, s. 91; Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi* (doktora tezi, 1992), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 83; 438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (nşr. Ahmet Özkılıç v.dğr.), Ankara 1993-

94, I-II; Şenol Çelik, *Osmanlı Taşra Teşkilatında İçel Sancağı: 1500-1584* (doktora tezi, 1994), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 172-173; İbrahim Sezgin, *XV. ve XVI. Asırlarda Gelibolu Kazasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi* (doktora tezi, 1998), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 39; Feridun M. Emecen, "Osmanlılar'da Yerleşik Hayat, Şehirler ve Köylüler", *Osmanlı*, Ankara 1999, IV, 94; Sezai Sevim, "Tahrir Defterlerindeki Muhassıl Deyimi Üzerine Bazı Bilgiler", *Ulusal Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi, Bildiriler* (haz. Alâaddin Aköz v.dğr.), Konya 2000, s. 219-226; M. Çetin Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı'nda Yerleşme ve Vergi Nüfusu", *TTK Belleten*, LII/202 (1988), s. 165.

ZEKÂİ METE

MUHASSİN b. ALİ b. EBÛ TÂLİB

(محسن بن علي بن أبي طالب)

Hz. Ali'nin Fâtıma'dan olan, anne karnında veya küçük yaşta öldüğü belirtilen oğlu.

Ahmed b. Hanbel'in naklettiği bir rivayete göre Hz. Ali, oğulları Hasan ve Hüseyin'de olduğu gibi üçüncü oğluna da Harb adını koymayı ve Ebû Harb diye anılmayı istemiş, fakat her defasında Resûlullah bu adı beğenmeyerek başka isim koymuş, sonuncusunu da Muhassin (Muhsin) diye adlandırmıştır (*Müsned*, I, 98, 118). İbn Hacer'in isnadını sahih gördüğü (*el-İşâbe*, VI, 243) bu rivayetteki bilgi Taberî (*Tarih*, V, 153) ve Ya'kübî (*Tarih*, II, 213) gibi bazı tarihçilerin eserlerinde de yer alır. İbn Sa'd, Hz. Ali'nin Fâtıma'dan ve diğer eşlerinden olan çocukları hakkında bilgi verirken Muhassin'den söz etmez ve saydıklarının dışında onun bir çocuğunun olduğuna dair sağlıklı bilgi bulunmadığını kaydeder (*et-Tabakât*, III, 19-20). İbn Kuteybe ise Hasan ve Hüseyin'den sonra Muhassin'in adını zikreder ve küçük yaşta öldüğünü belirtir (*el-Ma'ârif*, s. 210, 211). İbn Ebû Şeybe'nin naklettiği bir rivayete göre Hz. Ali ile Zübeyr, Ebû Bekir'in hilâfetine karşı Hz. Fâtıma'nın evinde faaliyet göstermeye başlamış, durumdan haberdar olan Hz. Ömer, Fâtıma'yı ziyaret ederek Resûlullah ile kendisinin en çok sevdiği insanlar olduğunu, fakat bu durumun hilâfet aleyhtarlarının evinde toplanmaya devam ettikleri takdirde evini yakmasına engel olmayacağını söylemiş, Hz. Fâtıma da toplantılara engel olmuştur (*el-Muşannef*, VII, 432). Şii müellifleri de Hz. Fâtıma'nın Muhassin adında bir çocuğunun olduğunu söyler. Onlara göre Fâtıma, Ümmü Külsüm'den sonra tekrar hamile kalmış ve Resûl-i Ekrem

doğumdan önce çocuğun ismini Muhassin koymuştur. Şiiler'e göre Muhassin daha anne karnında iken Hz. Peygamber'in vefatı üzerine Ebû Bekir'e biat edilmesinin ardından Hz. Ömer biat almak için Ali'nin evine baskın düzenlemiş, olumlu cevap alamayınca evi yakma tehdidinde bulunmuş, nihayet kapıya dayandığında kapı arkasında bulunan Fâtıma'nın kaburga kemikleri kırılmış ve çocuğunu zayı etmiştir.

Bu iddia başlıca üç tür kaynakta yer almaktadır. 1. Şii müellifleri yahut Şii temayüllü âlimler tarafından kaleme alınan imâmetle ilgili eserler. İbn Rüstem et-Taberî'ye nisbet edilen *Delâ'ilü'l-imâme*'de (s. 28-29) Hz. Ömer'in adı anılmadan ev baskınına temas edilmekte ve bu sırada Fâtıma'nın çocuğunu kaybettiği, hatta bu hadisenin onun ölümüne yol açtığı ileri sürülmektedir. Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zehab*'de ve Ali evlâdî hakkında önemli bilgiler içeren *et-Tenbih*'te konuya hiç temas etmezken kendisine aidiyeti tartışmalı olan *İşbâtü'l-vaşıyye*'de (s. 146) olay nakledilmektedir. 2. Nazzâm'dan bahseden bazı eserler. Mu'tezile kelâmcısı Nazzâm'ın Ali'nin imâmeti hakkında nas bulunduğu, fakat Ömer'in bunu gizlediği, onun ayrıca Fâtıma'nın karnına vurarak Muhassin'i düşürmesine sebep olduğunu söylediği kaydedilir (meselâ bk. Safedî, VI, 17). Bu bilgiler bazı mezhepler tarihi kaynaklarına da girmiştir (meselâ bk. Şehristânî, I, 50-51). 3. İlk dönem Şii âlimlerinden Süleym b. Kays el-Hilâlî'nin *Kitâbü Süleym* veya *Aşlu Süleym* diye adlandırılan eserinde yer alan bilgiler. Ebân b. Ebû Ayyâş'ın Süleym b. Kays'tan naklettiği uzun rivayette Şii müelliflerinin tekrarladığı bilgi etraflıca verilmiştir (Meclisî, XLIII, 197-198). Şiâ'nın temel anlayışını teşkil eden imâmet hakkında nas bulunduğu yolundaki iddiayı pekiştirmek ve Hz. Ömer aleyhine delil oluşturmak amacıyla öne sürülen bu rivayet zamanla bazı Şii kelâm kitaplarına yansımıştır. Meselâ Feyz-i Kâşânî, Şiâ'nın önemli kelâm kaynaklarından biri sayılan eserinde ev baskını anlatıldıktan sonra Fâtıma'ya Ömer'in değil onun emriyle amcasının oğlu Kunfuz'un vurduğunu ve Fâtıma'nın aldığı kamçı darbeleri yüzünden çocuğunu kaybettiğini söylemiştir (*İlmü'l-yakîn*, II, 687). Bu rivayet Fâtıma hakkındaki monografi çalışmalarında da yer almıştır (meselâ bk. M. Kâzım el-Kazvîni, s. 326-327; İbrâhim Emînî, s. 204-210).

Öte yandan Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde konuyla ilgili olarak nakledilen rivayetler (bu rivayetlerin isnadlarının hasen, râvilerinin -biri hariç- Buhârî

ve Müslim'in de râvileri olduğu, Hânî b. Hânî'nin ise *Sünen* müelliflerinin râvileri arasında yer aldığı şeklindeki değerlendirme için bk. *Müsned* [Arnaût], II, 159-160, 264. dipnot) doğrudan Hz. Ali'nin ifadesini taşımaktadır. Buna göre Hasan, Hüseyin ve Muhassin'in doğumları münasebetiyle Hz. Peygamber kızının evine gidip, "Oğlum bana gösterin, ona ne isim koydunuz?" diye sormuş, her defasında "Harb" cevabını alınca bunu beğenmeyerek bilinen isimleri vermiştir. Bu rivayet, Şii müelliflerinin çocuğun anne karnında iken öldüğü şeklindeki iddialarını çürütmektedir. Şiâ'nın ilk tabaka râvilerinden Süleym b. Kays'ın sahih rivayetlerinin bulunduğu kabul edilmekle birlikte söz konusu rivayetin yer aldığı *Kitâbü Süleym* isimli kitap hakkında Şii âlimleri tereddüt göstermiş, kendisini güvenilir sayan âlimler de bu kitabın uydurma sayıldığını ve buradaki rivayetlere güvenilemeyeceğini söylemiştir (Ebû'l-Kâsım el-Hûfî, VIII, 216-228). Şii âlimleri ayrıca Süleym b. Kays'tan bu rivayeti nakleden Ebân b. Ebû Ayyâş'ın zayıf bir râvi olduğunu belirtmiştir (*a.g.e.*, I, 141). Diğer taraftan İbn Hacer, Hz. Fâtıma'nın Ömer'in darbesi yüzünden Muhassin'i düşürdüğü yolunda bir rivayet nakleden Ahmed b. Muhammed b. Serî b. Yahyâ'nın yalancı olduğu hususunda ricâl âlimlerinin ittifak ettiğini aktarmıştır (*Lisânü'l-Mizân*, I, 268).

Sonuç olarak Ahmed b. Hanbel'in naklettiği rivayetin açık beyanı başta olmak üzere konuya yer veren Sünnî âlimleri Muhassin'in doğduktan sonra öldüğünü kaydetmektedir. İbn Ebû Şeybe'nin rivayetinde Muhassin'le ilgili bir beyan yoktur. Şii âlimlerinin ileri sürdüğü görüşlerin ise sübût açısından ikna edici olmadığı ve kendilerine has hilâfet telakkisini destekleyecek bir şekle büründürüldüğü anlaşılmaktadır. Şiiler Muhassin'in hâtrısına özel makamlar tahsis etmiş, hakkında tâziyeler düzenlemiş, aşırı Şii fırkalarından Nusayrîler sabah namazını Muhassin'e ayırmıştır (Fığlalı, s. 152; *İA*, VIII, 510).

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, I, 98, 118; *a.e.* (Arnaût), II, 159, 160, 264; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 19-20; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1409/1989, VII, 432; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Ukkâşe), s. 210-211; Ya'kübî, *Tarih*, II, 213; İbn Rüstem et-Taberî, *Tarih* (Ebû'l-Fazl), V, 153; a.mlf., *Delâ'ilü'l-imâme*, Beyrut 1408/1988, s. 28-29; Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *İşbâtü'l-vaşıyye*, Kum 1417/1996, s. 146; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl* (nşr. Muhammed Fehmî Muhammed), Beyrut 1410/1990, I, 50-51; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 119; Safedî, el-Vâfi, VI, 17; İbn Hacer, *el-İşâbe* (Bicâvî), VI, 243; a.mlf., *Lisânü'l-Mizân*, I, 268; Feyz-i Kâşânî, *İlmü'l-yakîn*, Kum 1358 hş./1400, II, 686-687; Meclisî, *Biğârü'l-envâr*, Beyrut 1403/